

יומן גיטו ורשה*

מאת ה. א. קפלן

בין החיים והמוות

השבוע קרה במשפחתי מקרה אסון בלתי שכיח ורגיל: אחות אשתי ובעלה מתו בשבוע אחד: הבעל ביום ב' והאלמנה ביום ה'. בחייהם לא היה שלום אידיאלי בין בעלי הזוג. בא ה"מנהיג" כאהרן הכהן בשעתו, להבדיל בין טהור לטמא, והשלום ביניהם: יסורים מסוג אחד פגעו בהם, יסורי רעב ועוני, והעבירות את שניהם במשך שלושה ימים לעולם האמת. מקרים כאלה נעשו לחזיון רגיל בגיטו: יש אפילו ששני בעלי הזוג מתים ביום אחד או בשעה אחת והנאהבים והנעימים בחייהם גם במותם אינם נפרדים. כל בני הגיטו, אפילו הבריאים לע"ע והבהולים על ממונם ועסקיהם, נעשו מועמדים למוות. כמעט שסרה המחיצה שהבדילה בין החיים למוות. כל אחד רואה את המוות בעיני רוחו ומהבחינה הפסיכולוגית נעשה קרוב אליו. אם לא עכשיו — כך חושד כל אחד מבני הגיטו — יבוא אלי מחר או מחרתיים. יש שאני רואה המונים, המונים המתעסקים בעניני החיים ורצים "לעסקיהם", ואז תתגב מחשבה בלבי: האומללים! אינם יודעים ואינם מרגישים, שכבר נידונו למוות. אחדים יקדימו ואחדים יאחרו; אבל גורל אחד צפוי לכולם: גורל הכליון והאפיסה האטית; גורל של חיים ההולכים וכבים כנר על ידי מיעוט חלב. היו ימים שהטראנספר מן החיים למוות היה תהליך קשה שמראשית התהוותו עד בוא לידי קיצו עבר זמן ארוך. היהודי היה קשור אל החיים בעבותות חזקות; קשה היתה עליו פרידתו מהם. את המוות יראו; הדמיון העממי עטר את המוות באגדות ובדיות מבהילות. אפילו למאמינים היה העולם שאחרי המוות עולם זר ורחוק. ידעו שיבוא; אבל הרחיקו את בואו.

להיכן עתה!

נתידדנו עם צללי השאול. ידנו האחת מושטה לחיים וחברתה — למוות. היום אתה חי ומחר בקבר. כי עוד בחיינו אנחנו הצאי-מתים, על כל צעד ושעל אתה פוגש בשלדים חיים שעור מתוח עליהם; לפניך — רבבות איש עם פנים נפוחים מרעב, הלא המה הפנים הרחבים "והמזהירים", שהמים תופסים בהם את מקום החלב והשומן וממתחים את העור ונותנים להם "ברק ויופי". בני אדם כאלה נמצאים תמיד בתחום החיים והמוות שפעם הם נוטים לצד החיים ופעם לצד המוות; ולכן — יש שצד אחד מכריע ויש — שהצד שכנגד מכריע, וההכרעה לאחד הצדדים הוא דבר שבמקרה.

עם בגסיפתו

שכן היה לי בחצרי שאני גר בו ודוב שמו, איש חסיד בעל אשה ובנים שתפס דירה רטובה ומלאה טחב במרתף שמתחת לדירתו. היה מחוסר פרנסה והעוני

* ראה "בצרון", חוברת ב', כרך ג'ט, כסלורטבת, תשכ"ט. הפרקים האלה מן היומן לא הופיעו עדיין והומצאו לנו עלידי ד"ר אברהם י. כ"ץ.

כבר ייבש את לשד עצמותיו. כפעם בפעם הייתי פוגש בו והרגשתי בו שמצד אחד פניו "הוטבו": התרחבו והבריקו; ומצד שני הוא חסר-אונים לעמוד על רגליו ואפילו בשעה שהוא הולך במקום מישור הוא צועד בצידי הדרך ונשען על כותל. לא חשדתי שהוא מזה רעב. פעם פגשתיו בחצר לפנות ערב וברכנו זה את זה בשלום — למחר בבוקר פרצה בתו אל דירתני בקול בוכים: בלילה אבא מת!! אף אנחה לא השמיע. שכב לישון ויישן שנת נצח. בבוקר ראו בני משפחתו והנהו — מת. וככה מאות איש בכל יום. מהחיים למוות לא רבה הדרך. חוץ מזה נמצא המוות בראש חוצות הגיטו. כמעט בכל רחוב תמצא משרד ללויות כשהוא תחוב בין הרבה חנויות אחרות למכולת ולמעשה אופה, ועל יד פתחו אצל המדרכה עגלה שחורה להעברת מתים עם ארון קרשים על מכסהו. היה זה לעסק המעסיק אלפי ידים ומביא רווחים גדולים לבעליהם. מ. פינקרט איננו היחידי. רבים כמוהו סללו להם דרך לעולם האמת ומתחיים אתו.

נגוזה המסתוריות של המוות, שאפילו בבואו היה גנוז בחרי חדרים ואת קרבנותיו היו מצניעים מכורכים בבגדים לבנים ומכוסים שחורים. בגיטו אתה רואה את המוות ומתו בכל יום ובכל עת ובכל שעה בכל פינה שאתה פונה. המשרדים ללויות מעבירים מתים כמו שמעבירים סחורות. השוט מצליף כפעם בפעם על גב הסוס כדי שימהר את דרכו. העסק דורש את שלו: לגבי רווחים אין סנטימנטים. לאחר שוירידו בשערי בית הקברות את אלה מן הצורך למהר ולהביא אחרים המחכים לתורם. כל המשרדים יחד מעבירים לבית-הקברות כמאתים מתים ליום. ולכן אין רגע פנוי. זה יורד וזה עולה. אין איש מלווה את מתו, כי העגלות רצות כחץ מקשת; והכניסה לשערי בית הקברות עולה בשני זהובים וחצי, כי בלי פדיון כרטיס כניסה לא יתנו לך לבוא. והעולה על הכל הוא — ה"בעטריב" בבית הקברות גופא. מי שלא ראה את כל הנעשה בו בעיני בשר ולא היה עד לסצינות האימות והנוראות שבו — לא ראה בכליון עם ובגסיסתו.

חיון ומותו של יוסף דוד בורנשטיין

"עזרת החורף" מנסרת בחוגי "הצדקה הגדולה" (טלומצקה 5). האפאראט הפילנטרופי עובד בלי הרף. הכל לפי מנהג אירופה: דירקטורים ומנהלים ומזכירים וגזברים ומעתיקים במכונות-כתיבה וסתם פקידים שמספרם מגיע עד ארבע מאות. "יריד" לצדקה!

זבינתים מת בודד וגלמוד, מזה רעב ואכול רמה בעודנו חי יוסף דוד בורנשטיין. מי הוא? האשמים במותו בעצמם סיפרו בשבחו ואין גוזמא בדבריהם: "סופר עברי ותיק, בלשן מובהק, אחד מעורכי האנציקלופדיה יודאיקא, חוקר התלמוד וחוקר שירת ביאליק".

ההלוויה תהיה ביום ו', י"ז אדר התש"ב.

ואף על פי כן — מת ממש ברעב. מתי מספר ידעו מי הוא. לכתחילה תמכו בו והשתדלו לפרנסו ולהספיק לו בצמצום את צרכיו. הוא היה מבאי ביתי ובכל פעם כשנמצא במצב [ביש] שפך לפני את מרי שיחו. הייתי מושיט לו עזרה עד כמה

שידי מגעת; אבל יכלתי היתה מוגבלת. בתור אדם פרטי זבלתי אמיד יצאתי ידי חובתי בסכומים פעוטים. פעם זהוביים ופעם זהובים חמישה לארוחת-ערב או לארוחת-הבוקר ולפעמים אף חצי זהוב לשתים שלוש פפירוסאות. אבל כל זה היה כטיפה מן הים לגבי צרכיו. בטבעו היה צנוע ועניו כתלמיד חכם עברי אמיתי והעיקר בלתי רפרזנטיבי. "החסרונות" האלה היו בעוכריו. אילי "הצדקה הגדולה" אינם רוחשים חובה מיוחדת לנצרכים ענווים וצנועים, שאין בהם גאווה קבצנית. כל מי שהוא רפרזנטיבי ולשונו מדברת גדולות אפילו אם הוא ריק מכל דעת ואינו אלא אילן סרק נושאים לו פנים ומושיטים לו יד עזרה, הנהו קליינט רצוי לעסקנינו. מאכילים ומשקים אותו משום "שלה לחמך על פני המים"; הוא עתיד לספר ברבים את תהילתם ואת נפלאותיהם שעשו. אבל יוסף דוד בורנשטיין היה ענוותן ושתקן ושקוע בתורתו "כבטלן" אמיתי, ולכן קיבל את ענשו בעולם הזה: מת ברעב. חוג קטן של מכבדיו ומוקיריו, שידעו להעריך את רוב חכמתו בבלשנות העברית וחקירותיו הגאוניות בשירת ביאליק ושבראשו עמדו אני וז"ר פולמאן (המוזכר של ביהכ"נ הטלומצקי) התעורר לתמוך בו תמיכה קונסטרוקטיבית: מצד אחד לקיימו, לפרנסו ולהמשיך את חייו; ומצד שני להפעילו על ידי פרנסה בטוחה ליצירה ספרותית במקצועו שהיה לו מומחה כמעט (מלבד דב שטוק) יחיד בדורו. הלא הוא חקר שירת ביאליק בעודנו ביאליק חי ונהנה מחכמתו הבלשנית של יוסף דוד בורנשטיין... ולכן אמרנו: נספק לך את צרכיך בצמצום ואתה הוסף ויצור את יצירותיך הנפלאות "לחקר שירת ביאליק" ולפענות מקורותיה. לא נחנו עד שסידרנו שתי אסיפות שאליה החמנו חובבי הספרות העברית מהחוגים האמידים הקרובים לבית-הכנסת הטלומצקי. הרבה מהם התנדבו לשלם תשלום חדשי. אף היו נדבות הגונות חד-פעמיות. היינו מלאי-תקווה שזה יהיה מפעל בר-קיימא. אבל הכובש האכזר וגזירותיו עכבונו. גזירת קיצוץ הגיטו נגעה גם בבית הכנסת הטלומצקי, פילמן נסתבך בדאגות שונות והסיח את דעתו מכל הענין; חוץ מזה חשש שכל המפעל לא יהיה לרצון לחוגי המתבוללים שבית הכנסת נשען עליהם. בקיצור: נולדו חששות ועיכובים שונים, פעם אידיאולוגיים ופעם טכניים והענין נעזב. אז רפו גם ידו. ויוסף דוד בורנשטיין שב לתעניתו.

מקורו היחידי לפרנסה נשארה "הצדקה הגדולה" גם כן הטלומצקית — וכאן סוד מותו. הנשען עליה — כנשען על קנה רצון. עד שתקבל מקופתה פרוטה "אזיל חורא ואתי סומקא". מעולם לא תקבל את הפרוטה שאתה נושא אליה את נפשך בעיתה ובזמנה. תמיד היא באה באיחור זמן. עזרת-החג ניתנת לאחר מוצאי החג; ועזרת-החורף, ניתנת לאחר "תשעה באב". תמיד קופתה ריקה ותמיד, היא אומרת, היא רוצה ואינה יכולה. מנחם מגדיל "הציוני" שבידו רוכז כל מפעל העזרה ושהוא כמעט היחידי שבידו לקרב או להרחיק כל נצרך, לא שם לב שעני בן טובים וחוקר צנוע לפניו. עין טובה יש לו לנצרכים רפרזנטיביים ויוסף דוד בורנשטיין לא היה לפי טעמו. אחרי רוב עמל והשתדלות מצדי ומצד מר פראנק נקצב לו תמיכה חדשית; אבל לא קיבץ אותה בזמנה. רעב וצמא בברכים כושלות וחסר-אונים ממיעות אכילה ושתייה היה מסתובב במסדרונות "הצדקה הגדולה" בתוך המון יתר הנצרכים כאחד מהם ותמיד היה יוצא בפחי נפש. מצום ומעינוי

הרעב כחש בשרו וגופו נצטמצם עד כדי זנב הלטאה. שום מחלה לא הצעידתה לקבר אלא כחזותי עזבוהו מחוסר מזון.

יש לזכור: גאון הלך לעולמו לפני זמנו, חכם מובהק ויוצר ספרותי בחסד אלקים, כמעט בן יחיד לספרותנו במקצוע שעסק. מלבד היותו סופר מובהק היה גאון תלמודי. זכרונו כבוד סיד שאינו מאבד טיפה. הערכים התלמודיים ב"אנציקלופדיה יודאיקה" הכתובה גרמנית פרי עטו הם. הערך הגדול המכיל רשימת האמוראים ותופס למעלה ממששים עמוד הוא חיברו. חובתנו היתה לקיימו ולהאריך את חייו. זה היה כח יוצר ופורה בלתי רגיל. רק בית־מדרשנו הישן היה יכול לגדל גידולים כאלה.

אבל לא מנחם מנדיל הציוני הוא האיש שידע להעריך את גדלם של חכמים ומלומדים צנועים כיוסף דוד בורנשטיין.

באשמתו ואולי באשמת כולנו מת. אף נהיה פטורים מהביא "עגלה ערופה" כי איך נעזי פנים ונאמר:

— "ידינו לא שפכו את הדם הזה" !?

התקווה האחת

הטבע חי עם האדם. מנדלי ייחד את הטבע — זיפה עשה. אין לו לטבע צורה משלו: כל קיבוץ דתי ואתנוגרפי צר את צורתו בהתאם אל השקפותיו הדתיות ובהתאם אל שינוי עתותיו וחילוף זמניו. והדין כך: האדם הוא בן־הטבע, חניכו ובן־גידולו, האופף אותו מיום צאתו לאוויר העולם עד רגע רידתו אלי קבר. לשד הטבע מחייהו ומיניקהו כל זמן שהוא חי; ומשייפטר מן העולם — אז מזדווג אתו זיווג עולמי, אורגני הטבע מאספהו אל חיקו. הפיקדון שב אל המפקיד.

בחזיונות הטבע משתקפים שמחתנו ויגוננו, צערנו ועינינו. הוא הולך שלוב זרוע עם החיים: שמח בשמחתו ומשתתף בצערו. השתא כמעט שנוכחנו שאין זאת רק אילוסיה, או פרי הדמיון החולני, אלא אמת לאמיתה. אין זה מארץ האביבי עם רוחות פושרות, המבשרות ניתומים ושאפשר להכירו בסימני המעבר שלו. "הלוח" הרשמי נשאר בדאי. חג האביב מאחרי כתלנו — והחורף בכל תקפו! פרחי קרח על הזכוכיות ובדירתך קרה זועפת המקפאה את דמך. אין זאת אלא שהטבע כרת ברית עם אויבנו המר והגורא, עם הנאציזם ושניהם רוצים להכחידנו מן העולם. היום, העשרים ושנים למארץ, הגיע הקור בשעות הבוקר עד שבע עשרה מעלות. וכן כל חודש ניסן. אין זה קור חולף ועובר שיש לו תוקף ליום או ליומיים אלא קור חרפי, שקנה לו זכות אורח. בקור זה אמנם יש יופי מיוחד, כי קרוב לשעת הצהרים החמה שולחת לארץ את קרניה האביביות, שיותר משהן נותנות חיים הן נותנות אור. הטבע כולו מלא זיו ומפיק נוגה; ולפני קרנו קשה לעמוד. חמה זו נאה זיוה בכל העולם — מלבד בעמק הבכא שגיטו שמו. "כמים הפנים לפנים" — כך משתקפת בטבע בבואת חיינו. וחיינו כל כך קשים ומרים עד שאנחנו קצים בהם; ואם אין מקרי איבוד לדעת בניטו אין זה אלא מפני שדבר אחד מעכב — התקווה להאריך ימים ולראות במפלת הנציזם תקווה זו תשעשענו. אלמלא זאת — כי אז אבדנו. מאמינים ויראי אלקים רואים בשינוי סדרי המערכה

אות לטובה: יארך הזורף, תארך קרחו ועמם — תארכנה מפלותיו של הנאצי בחזית המזרחית.

בשורות איוב

אור אביבי בא לעולם — ושמינו מתכסים עבים. באו שעות רעות שכמותן לא היו עוד אף בימי הנאצי. וראה זה פלא: דווקא הגזירות נשתתקו; אבל איזו רעה איומה נשקפת לנו שהיא קשה מסתם גזירה. היא עוד טרם באה, אבל בכל חושינו והרגשותינו אנחנו מרגישים את בואה, כמעט שהד צעדיה מגיע לאזנינו. האין כאן הטעאת החושים?

עלינו המליץ הנביא: „העם ההולכים בחושך“. אנחנו הקרובים ביותר אל מלאך המשחית אין אנו יודעים בבוקר את אשר יקרה לנו בערב. אין לנו שום ידיעות ברורות מכל הנעשה ביתר הקבוצים היהודיים שהנאצי הארוך שורר בהם. ה„עתון ה'יודי'“ מלא על כל גדותיו הידועות על דבר בתי-התמחויו ומספר אורחיהם. חוץ מזה — חס מלהזכיר! אינו אלא אורגן למעשה הצדקה. זוהי זכותו להתקיים בתור עתון, זכות אחרת אין לו; כך גזר הנאצי.

אבל כששעות רעות מתרגשות ובאות עלינו — אז עוף השמים יוליך את הקול. בלחישת נמסרות והולכות שמועות נוראות ואיומות שלובשות צורה ופושטות צורה, הכל לפי רוח המספר. אנחנו מרגישים כי מי שהוא זד, עריץ ואיום כבר הוציא את חרבו מתערה להתיז את ראשנו, אלא שכל הכנותיו הולכות ונעשות מאחורינו באופן שאנחנו רואים את כל תנועות המרצח בעיני רוח ולא בעיני בשר. הלואי שאהיה בדאי אבל אין אני בן חורין מרשום אותן:

שמועה ראשונה. יצא אל הפועל גירוש לובלין. כמאה אלף יהודים הוכנסו לתוך קרונות סגורים וחתומים בחותם הנאצי ותחת פקוחם של נוגשים נאציים הובלו... לאן? אין איש יודע. ובכן, הקהילה הלוברלינית כבר עברה לבטלה מן העולם. והא ראייה: ביקשו להתקשר טלפונית עם „המועצה היהודית הלוברלינית“ והבקשה לא נתמלאה מפני „שכבר אין מוסד יהודי כזה בלובלין“. שוב ניסו להתקשר טלפונית עם איש יהודי פרטי והלו ענה קצרות: „אני ואשתי חיים!“ ברור: איזה אסון קרה לאחינו הלוברלינים; אבל מהותו והקיפו אינם ידועים לנו.

שמועה שנייה: ברובנא הוצאה להורג כל הקהילה היהודית. לא נשארה אף נפש חיה. על שום מה ולמה? אין איש יודע. ואחדים מביעים את השערותם שיש לה על מה לסמוך: כדי לקיים את גזירת „המנהיג“ להביא כלייה על יהודי אירופא. ושוב: אין עשן בלי אש! יהודי רובנא נתנסו בנסיון קשה. אבל מי יחיש להודיענו: מה הוא?

שמועה שלישית: היא משונה ואינה מתקבלת על הדעת. אבל נאמן הוא הנאצי שיעשה אפילו דברים משונים. הדבר קרה בודונסקא-וואליא. שם נקם הנאצי ביהודיו ניקמת עשרת בני המן התלויים. הזמין איפוא אליו את „המועצה“ המקומית וגזר עליה שתיתן רשימה של עשרה יהודים בני קהילתו בכדי לתלותם ולקיים בהם ניקמת עשרת בני המן. ובאם לאו — חברי „המועצה“ יבואו במקומם. הרשימה ניתנה ועשרת היהודים ניתלו.

להאמין? או שלא להאמין? יש פנים לכאן ולכאן. אבל דבר אחד ודאי:
אין זה מן הנמנע! הלא בנאצי עסקינן!

חיסול גיטו לודז

משמועות פורחות אעבור לעובדות. וכאן מתבלט עינויינו בכל מוראו. כידוע נתקדשה ליטשמאנשטאד (לודז לשעבר) "בקדושה" יתירה, כי דינה כדין אדמת "הרייך" האסורה בדריסת הרגל ליהודי וחוקים מיוחדים שוררים בה ביחס לבני אדם פחותי הגזע, כלומר: לפולנים וליהודים. אף הפולנים הם מקופחי זכויות אזרחיות מלאות ושלמות; אלא שהם השניים לקיפוח; הנאציזם מודה באזרחיותם, אלא שהם השניים במעלה; לא כן היהודים! הם הופקעו מאזרחיות ומכל הזכויות הכרוכות בה. ולא רק זה: לא רק שאין חוק מגין על חייהם ועל רכושם, אלא שעוד מצווה לאומית לאבדם ולהוציאם נקיים מנכסיהם. ואין לך אמצעי רדיקלי המדלדל ומרושש את היהודי כגירוש. וזאת לדעת: אין הגירושים הנאציים דומים לגירושים ההיסטוריים שקראנו על אודותם מעל דפי תולדתנו; אפילו לאלה שיצאו אל הפועל על ידי הצאריזם האכזרי. או היו אומרים ליהודי המועמד לגירוש: "תן לי הנפש והרכוש קח לך"! "ואם אתה חס על נפשך — קח לך את נפשך ואת רכושך וצא מכאן". והנאצי גוזר ואומר: "את הנפש קח לך ואת הרכוש תן לי"!

השלטון הלודזי החליט לבטל את הגיטו בשנים שלושה ימים. זה דרכו תמיד להפתיע את המגורשים האומללים בכדי להכניס ערבוביה בחוגיהם, והעיקר בכדי שלא יספיקו להוציא את רכושם בשעת חרם והוא יהיה היורש "החוקי". לפי מנהגו זה קרא לנשיא "המועצה הלודזית" חיים רומקובסקי וגזר בכל חומר הדין, כי הוא מחייבו לחסל את הגיטו בשנים שלושה ימים. ותיכף אחרי האמירה יצא לעבודתו החמסנית: גזל מקופת "המועצה" את כל המזומנים (אומדים שהסך הגיע עד שני מיליונים) וחמס את כל צרכי האוכל ואת כל החומר הגלמי שהוכנסו לקיום בשביל הגיטו. היד שנתנה שבה ולקחה בחזרה: והגירוש התחיל. אין פרטיו ידועים לי היטב, כי רחוק הנני ממקום המעשה. לודז היא כעת בבחינת חוץ לארץ ואין שום חיבור בינה ובין יתר הקיבוצים היהודיים ש"בגנרל-גוברנמנט". רושמי רשומות המקומיים בוודאי ירשמו אותן ליכרון לדורות הבאים לכל פרטיהן. כאן אני מדגיש רק את הקווים היסודיים של הגזירה הנוראה. מעתה אין הפוסתה מעבירה מכתבים מיהודים ליושבי הגיטו הלודזי כאלו אינם. אף מכתבים מהתם להכא אינם מגיעים עוד. אפשר רק לבקש תמיכה מקרובי ורשה על פי נוסח קבוע לא בחתימת המבקש הנצרך אלא בחתימת ראש "המועצה היהודית". נראה הדבר שיש עוד איזו שארית מדולדלה המצפה לגזר דינה. הנה זאת אחרית לדז המהוללה!!

ולבוב הקדימה את חברותיה לגזירות.

בה התחיל גירוש אטי אבל שיטתי. אין בה גיטו כי לא כדאי היה לטרות בבנינו לזמן קצר. במשך זמן קצר יבוטל כל הישוב היהודי בעיר רבתי עם זה.

ונגד עיני מכתב המודיע שבכל יום הולכים ונגרשים מלבוב אלף ומאה יהודי. לא יעברו שבועות מועטים והישוב היהודי הלבובי יעבור מן העולם. הנה זאת אחרית לבוב, העיר והאם בישראל, שהיתה בימי פריחתה מרכז התורה וההשכלה ליהודי גליציה. הקיץ הקץ לקיומה היהודי! בית כנסת הלבובי היה למאכולת אש.

וברשה — ידו פרש צר אל מחמדינו. שני הבנינים היותר נהדרים פארה ותפארתה של ורשה היהודית הוצאו משטח הגיטו והעברו לידי המרצחים. אלה המה בית הכנסת הנהדר שברחוב טלומאצקה ובתי בנין "הספריה הראשית למדעי היהדות" (טלומאצקה 5) שאחרי חורבן הספריה על ידי הנאצים שימש מרכז "לצדקה הגדולה" שלנו, ילידת המלחמה.

מה גדול הצער ומה גדולה הבושה!!

מזלם גרם והמה נמצאים בצד החיצוני של הגיטו התוחם עם הרובע האריי ודינו לקיצוץ. גזר דינו יצא עוד לפני שלושה חדשים אלא שהוצאתו אל הפועל נדחתה עד העשרים למאָרץ. היינו עדים לטרגדיה חשאית שלא נשכחנה כל ימי חיינו. כאבלים דמינו אין מנחם לנו. עתה הננו רעבים ללחם, מתעסקים בקבורת חללי הרעב והטיפוס, מדולדלים מכל נכס וצפויים לכל מרעין בישין, אין לבנו הדווי והכואב פנוי לעניני רוח; אין בשרנו מרגיש עוד בעלבון לאומי. אבל כשיבוא יום השילום לא נקמת "על נהרות בבל" תהיה נקמתנו. נקמת חילול קדשינו עוד לא ברא השטן!

בפשעמיסל הפך בית-כנסתנו לחשמליה; בפוזן — הפך לבית מרחץ; בטשנסטוחוב ובלבוב העריץ שלח בהם אש. ויש ערים שבתי כנסיותינו הפכו לאורות לסוסים.

מה יהיה גורל בית הכנסת הטלומצקי?

אך למרצח פתרונים!!

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX